

LESZEK LEŚNIEWSKI

Sopocka Akademia Nauk Stosowanych

ORCID: 0000-0002-2994-5900

leszek.lesniewski@sopocka.edu.pl

Specyfika stabilności gospodarczej z perspektywy jednostronnej euroizacji – analiza przypadków Andory, Monako i San Marino

The Specificity of Economic Stability from
the Perspective of Unilateral Euroisation –
Case Study of Andorra, Monaco and San Marino

Słowa kluczowe:

mikropaństwa, Andora,
Monako, San Marino,
stabilność gospodarcza,
euroizacja, konwergencja
nominalna

Keywords:

microstates, Andorra,
Monaco, San Marino,
economic stability,
euroization, nominal
convergence

Specyfika stabilności gospodarczej z perspektywy jednostronnej euroizacji – analiza przypadków Andory, Monako i San Marino

Celem niniejszego tekstu jest ocena warunków gospodarczych Andory, Monako i San Marino. Mikropaństwa przedstawione zostały na tle sąsiadów oraz Unii Gospodarczej i Walutowej. Wpływ gospodarek hiszpańskiej i francuskiej na Andorę, francuskiej na Monako i włoskiej na San Marino przyczynił się do powstania wzajemnych powiązań. W artykule przedstawiono wyniki badań dotyczących wybranych wskaźników makroekonomicznych oraz kryteriów konwergencji z lat 2000–2021. Między mikropaństwami można zaobserwować pewne podobieństwa i różnice, zarówno w ujęciu gospodarczym, jak i politycznym. Wszystkie dokonały jednostronnej euroizacji, co przyczyniło się do utrzymania stabilności gospodarczej w latach 2020–2021. Negatywne skutki globalnego kryzysu gospodarczego i spowolnienia z lat 2019–2021 w najmniejszym stopniu dotknęły Monako, w średnim – Andorę, a w największym – San Marino.

The Specificity of Economic Stability from the Perspective of Unilateral Euroisation – Case Study of Andorra, Monaco and San Marino

The aim of the article is to assess the economic conditions of Andorra, Monaco and San Marino. The article presents these microstates against the background of neighboring countries and the Economic and Monetary Union. The impact of the Spanish and French economies to Andorra, the French economy to Monaco, the Italian economy to San Marino contributed to the creation of mutual links. The article presents the results of research on selected macroeconomic indicators and convergence criteria in the period 2000–2021. These data point to some similarities and differences between microstates, both in economic and political terms. All microstates have adopted unilateral euroization, which has contributed to maintaining economic stability in microstates in 2020–2021. The economic impacts caused by the global crisis and the economic slowdown in 2019–2021 occurred in Monaco to the least extent, then in Andorra to a moderate extent, and in San Marino to the greatest extent.

Wstęp

Współczesna sytuacja gospodarcza europejskich mikropaństw wymaga przyjrzenia się uwarunkowaniom stabilności ich gospodarek narodowych po jednostronnej euroizacji. Kategoria mikropaństw¹ jest umowna i niejednoznaczna, nie stanowi przedmiotu licznych badań w naukach społecznych². W literaturze przedmiotu zalicza się do nich takie, których powierzchnia nie przekracza 500 km kw., a ludność – 100 tys., a zatem w Europie będą to: Księstwo Andory, Księstwo Liechtensteinu, Księstwo Monako, Republika Malty, Republika San Marino oraz Państwo Watykańskie³.

Uzasadniając wybór tematu, warto podkreślić, że we współczesnej literaturze dominują prace koncentrujące się na polityczno-prawnym statusie mikropaństw. Ich sytuacja ekonomiczna⁴ prezentowana jest głównie w raportach, biuletynach czy analizach instytucji państwowych, m.in. Department of Statistics Andorra, Monaco Statistics, Office of Informatics, Technology i Data and Statistics San Marino.

Ze względu na ograniczoną dostępność publikowanych danych statystycznych oraz przyjęcie odmiennych rozwiązań w zakresie strategii integracji gospodarczej z Unią Europejską w niniejszej pracy przeanalizowano sytuację Andory, Monako i San Marino w latach 2000–2021 na tle Francji, Hiszpanii, Włoch oraz państw Unii Gospodarczej i Walutowej (dane statystyczne zostały uśrednione).

- 1 Dla celów niniejszej pracy pojęcie *mikropaństwa* będzie stosowane jako najbardziej odpowiednie. W literaturze przedmiotu można też spotkać określenia: *państwa miniaturowe*, *minipaństwa*, *państwa karłowate*. J. Białocerkiewicz, *Prawo międzynarodowe publiczne. Zarys wykładu*, Dom Organizatora, Olsztyn 2007.
- 2 J. Kokott, *Micro-States*, [hasło w:] *Encyclopedia of Public International Law*, vol. 10, North-Holland, Amsterdam–New York–Oxford–Tokyo 1987; P. Hein, *The Study of Microstates*, [w:] *The Economic Development of Small Countries: Problems, Strategies and Policies*, ed. J. Kaminarides, L. Briguglio, H. N. Hoogendonk, University of Malta & Faculty of Economics, University of Amsterdam, Amsterdam 1989; J. Domingo, *Cyprus, Malta and Microstates: Andorra, Liechtenstein, Monaco, San Marino*, [w:] *European Regions 1870–2020*, ed. J. Martí-Henneberg, Springer, 2021, s. 371–383.
- 3 Według danych Banku Światowego w latach 2000–2021 liczba ludności Andory wynosiła średnio 74 tys., Liechtensteinu – 36 tys., Malty – 445 tys., Monako – 34 tys., San Marino – 32 tys., a Watykanu – 850.
- 4 B. Balassa, *Economic Development in Small Countries*, „Acta Oeconomica” 1986, vol. 37, No. 3/4, s. 325–340.

Na wstępie przyjęte zostały dwa założenia: 1. skutki gospodarcze wywołane globalnym kryzysem oraz spowolnienie gospodarcze z lat 2019–2021 miały w mikropaństwach względnie łagodny, przejściowy charakter; 2. przeprowadzenie przez Andorę, Monako i San Marino jednostronnej euroizacji sprzyjało łagodzeniu skutków spowolnień gospodarczych po 2008 r.

Ze względu na porównawczo-przeładowy charakter niniejszego artykułu jako metody badawcze wykorzystano analizę literatury przedmiotu, statystyczną analizę porównawczą wybranych danych makroekonomicznych⁵, a także analizę przypadku.

W pierwszej części pracy przedstawione zostały specyfika mikropaństw oraz zakres powiązań Andory z Francją i Hiszpanią, Monako z Francją oraz San Marino z Włochami, a także wszystkich trzech z Unią Europejską. Drugą część poświęcona jest porównaniu i analizie wybranych danych makroekonomicznych badanych państw po 2000 r. W trzeciej zaprezentowano natomiast różnice w zmienności kryteriów konwergencji nominalnej monetarnej i fiskalnej w badanych państwach w latach 2000–2021.

Charakterystyka mikropaństw – przegląd literatury

Problematyka europejskich mikropaństw jest istotna ze względu na ich sporny i nieokreślony status prawno-polityczny⁶. W literaturze przedmiotu można znaleźć opinie, że są to podmioty suwerenne, niezależne i zdolne do działania w zakresie umów międzynarodowych oraz stosunków dyplomatycznych⁷. Z jednej strony państwa te stanowią rodzaj protektora-

5 W niniejszej pracy wykorzystano niepublikowane, udostępniane na życzenie dane statystyczne urzędów statystycznych Andory, Monako i San Marino pozyskane w dniach 20 XII 2022, 10 I 2023 i 15 I 2023 r.

6 A. Simpson, *A Theory of Disfunctionality: The European Micro-States as Disfunctional States in the International System*, Vernon Press, Wilmington 2021; tenże, *On the Identification and Definition of Microstates*, „Journal of International Affairs” 2022, vol. 74, No. 2, s. 67–80.

7 A. Kosicki, *Problem podmiotowości europejskich „minipaństw” w świetle prawa międzynarodowego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2002, R. 64, z. 1, s. 105–122; A. Przyborowska-Klimczak, *Ewolucja prawno-międzynarodowej sytuacji europejskich państw miniaturowych*, [w:] *Prawo międzynarodowe – problemy i wyzwania. Księga pamiątkowa profesor Renaty Sonnenfeld-Tomporek*, red. J. Menkes, Wyższa Szkoła Handlu i Prawa im. Ryszarda Łazarskiego, Warszawa 2006, s. 439–455.

tów międzynarodowych, tj. są podmiotami niemającymi pełnej zdolności do działania, ponieważ zrzekły się jej części na rzecz państw protektorów. Z drugiej jednak istnienie mikropaństw dowodzi, że mogą one umacniać swoją pozycję, kształtować stosunki międzynarodowe oraz przyjmować własne strategie funkcjonowania.

Badane mikropaństwa wykazują cechy wspólne, które umożliwiły im istnienie jako niezależnym podmiotom, tj. związanie się z sąsiadami pod względem politycznym, obronnym, ekonomicznym i monetarnym. Zależności te wynikają najczęściej z powodów praktycznych. Ze względu na liczbę ludności oraz powierzchnię utrzymywanie własnej armii, waluty czy administracji celnej byłoby zbyt kosztowne⁸. Dodatkowo możliwość przepływu ludności pomiędzy mikropaństwami a ich sąsiadami – w celach edukacyjnych czy zarobkowych – w istotny sposób wpływa na relacje społeczno-gospodarcze badanych podmiotów⁹.

Między Andorą, Monako i San Marino można też zaobserwować pewne różnice: inny ustrój polityczny, typ państwa oraz jego głowa¹⁰. Księstwo Andory jest niepodległą, praworządną, demokratyczną i socjalną monarchią konstytucyjną. Wprowadzono w nim parlamentarno-gabinetową formę rządu¹¹, a funkcję głowy państwa sprawują dwaj współksiężęta, którymi w chwili objęcia urzędów stają się prezydent Francji oraz biskup katalońskiej diecezji Seo de Urgel¹². Księstwo Monako to państwo suwerenne i niepodległe w ramach ogólnych zasad prawa międzynarodowego

- 8 P. C. Klieger, *The Microstates of Europe: Designer Nations in a Post-Modern World*, Lexington Books, Plymouth 2013.
- 9 W. Veenendaal, *Politics of the Four European Microstates: Andorra, Liechtenstein, Monaco and San Marino*, [w:] *Handbook on the Politics of Small States*, ed. G. Baldacchino, A. Wivel, University of Copenhagen, Copenhagen 2020, s. 150–167.
- 10 J. Łaptos, *Historia małych krajów Europy. Andora, Liechtenstein, Luksemburg, Malta, Monako, San Marino*, Wydawnictwo Ossolineum, Wrocław 2002; P. Osóbka, *Systemy konstytucyjne Andory, Liechtensteinu, Monako, San Marino*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2008.
- 11 J. F. Minoves, *The Evolution of Andorra's Party System*, [w:] *Party Politics in European Microstates*, ed. F. Casal Bértoa, P. Dumont, Routledge, London 2022, s. 69–89.
- 12 Por. *Constitucio del Principat d'Andorra* [14 III 1993], Tribunal Constitucional *Principat d'Andorra*, Casa de la Vall, 28 IV 1993; <<https://www.cijc.org/es/NuestrasConstituciones/ANDORRA-Constitucion.pdf>> [dostęp: 31 VII 2023].

i szczególnych konwencji z Francją¹³. Jest dziedziczną monarchią konstytucyjną, w której władzę ustawodawczą sprawuje książę wraz z Radą Narodową¹⁴. San Marino uznawane jest natomiast za najstarszą republikę świata – to państwo demokratyczne o ustroju republikańskim oraz parlamentarno-gabinetowym systemie władzy¹⁵. Na jego czele stoją kapitanowie-regenci wybierani dwa razy do roku na półroczną kadencję¹⁶.

Różnice w funkcjonowaniu mikropaństw wynikają również z relacji z sąsiadami¹⁷. Jednocześnie wpływają na to położenie geograficzne oraz uwarunkowania historyczne i kulturowe¹⁸. W przypadku Andory stosunki z Francją i Hiszpanią uregulowane zostały dopiero po 1993 r. na mocy traktatu o dobrym sąsiedztwie, przyjaźni i współpracy. Zobowiązano się w nim do poszanowania przyszłych wzajemnych interesów, a sąsiedzi Andory uznali jej suwerenność, niepodzielność terytorium, obywatelstwo mieszkańców oraz prawo do niezależnego utrzymywania stosunków dyplomatycznych. W 2000 r. wprowadzono prawo ruchu bezwizowego i wzajemny dostęp do szkolnictwa oraz miejsc pracy¹⁹. Andora podpisała z Francją umowy i porozumienia dotyczące m.in. monitorowania jakości powietrza, uznawania prawa jazdy, zabezpieczenia społecznego, wymiany informacji podatkowej oraz przewozu towarów. Umowy i porozumienia wypracowane z Hiszpanią dotyczą z kolei m.in. ochrony zdrowia, pozwolenia na posiadanie broni, uznawania dyplomów oraz współpracy laboratoryjnej²⁰.

13 F. Guillot, *Monaco's Political System*, [w:] *Party Politics...*, s. 53–68.

14 Por. *Constitution de la Principauté de Monaco* [17 XII 1962], Commission européenne pour la démocratie par le droit, Strasbourg, 26 IV 2013; <[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-REF\(2013\)021-f](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-REF(2013)021-f)> [dostęp: 31 VII 2023].

15 F. C. Bertoa, *San Marino's Increasing Instability*, [w:] *Party Politics...*, s. 14–34.

16 Por. *Statuta Decreta ac Ordinamenta Illustris Reipublicae ac Perpetuae Libertatis Terrae Sancti Marini*, Ioannis Simbenij Typis, Arimini [8 X] 1600.

17 J. C. Duursma, *Fragmentation and the International Relations of Micro-States: Self-Determination and Statehood*, Cambridge University Press, Cambridge 1996.

18 T. M. Eccardt, *Secrets of the Seven Smallest States of Europe: Andorra, Liechtenstein, Luxembourg, Malta, Monaco, San Marino and Vatican City*, Hippocrene Books, New York 2005.

19 D. Anckar, *Direct Democracy in Microstates and Small Island States*, „World Development” 2004, vol. 32, issue 2, s. 379–390.

20 M. Łukaszewski, *Pirenejskie współksięstwo. Współczesny system polityczny Andory*, Wydawnictwo Naukowe WNPiD UAM, Poznań 2016.

Przywrócenie pełnej niepodległości w 1860 r. rozpoczęło pogłębianie relacji monakijsko-francuskich, m.in. w obszarach niepodzielności terytorium, obrony suwerenności, kontroli granic, aktów stanu cywilnego oraz przestępstw podatkowych. Kolejnym ważnym rokiem w relacjach między tymi państwami był 1930. Podpisana wówczas dwustronna konwencja uzależniała funkcjonowanie władzy państwowej w Monako od strony francuskiej. Na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX w. w relacjach między tymi państwami pojawiły się również konflikty dotyczące m.in. rozwiązań podatkowych, sankcji wobec rezydentów oraz wprowadzenia kontroli importu. W maju 1963 r. ostatecznie podpisano umowy bilateralne mające zakończyć konflikty fiskalne, celne, pocztowe i farmaceutyczne²¹.

W relacjach sąsiedzkich San Marino z Włochami ważne było podpisanie układu bilateralnego z marca 1862 r. Regulował on m.in. przekraczanie granicy, swobodę przepływu monet oraz zniesienie barier w przewozie towarów. Kolejne lata i podpisywane umowy oraz konwencje potwierdzały dobre relacje dwustronne²². Jeszcze przed wybuchem drugiej wojny światowej uregulowane zostały m.in. kwestie przedstawicielstw dyplomatycznych, wymiaru sprawiedliwości, ochrony praw własności oraz ograniczeń celnych i podatkowych. W 1971 r. postanowiono ugruntować relacje sanmaryńsko-włoskie do rangi przyjaźni wieczystej²³.

Unia Europejska utrzymuje stosunki ze wszystkimi mikropaństwami zgodnie z wymogami *Traktatu o Unii Europejskiej*²⁴. Opierają się one na szeregu porozumień dotyczących wybranych obszarów dorobku prawnego UE oraz jej polityk²⁵. Relacje te napotykają jednakże na pewne przeszkody,

- 21 Tenże, *Lazurowe księstwo. Współczesny system polityczny Monako*, Wydawnictwo Naukowe WNPiD UAM, Poznań 2016.
- 22 S. Stępnicki, *San Marino w stosunkach międzynarodowych*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2010.
- 23 M. Łukaszewski, *Najstarsza republika świata. Współczesny system polityczny San Marino*, Wydawnictwo Naukowe WNPiD UAM, Poznań 2018.
- 24 K. Koźbiał, *Unia Europejska a europejskie mikropaństwa. Stosunki obecne i perspektywy na przyszłość*, [w:] *Granice wewnętrzne i zewnętrzne Unii Europejskiej. Pomiedzy otwartością a izolacją*, red. J. Jańczak, M. Musiał-Karg, Wydawnictwo Naukowe WNPiD UAM, Poznań 2011, s. 29–46.
- 25 H. Armstrong, R. Read, *Western European Micro-States and EU Autonomous Regions: The Advantages of Size and Sovereignty*, „World Development” 1995, vol. 23, issue 7, s. 1229–1245.

m.in. w przepływie osób, towarów i usług²⁶. Obywatele i przedsiębiorstwa mikropaństw mają ograniczony dostęp do rynku wewnętrznego UE²⁷. Wyeliminowaniu przeszkód społeczno-gospodarczych w relacjach dwustronnych miałyby się przysłużyć zaproponowany w 2012 r. udział mikropaństw w Europejskim Obszarze Gospodarczym²⁸. Propozycja ta wynikała z chęci osiągnięcia trwałego ożywienia gospodarczego po globalnym kryzysie finansowym²⁹.

Na przełomie XX i XXI w. w części państw Unii Europejskiej, w tym we Francji, Hiszpanii i Włoszech, jako prawny środek płatniczy wprowadzone zostało euro³⁰. W związku z tym, że mikropaństwa korzystały w swoich systemach gospodarczych z walut sąsiadów – pesety hiszpańskiej, franka francuskiego i lira włoskiego – podjęto decyzje o przedłużeniu tej praktyki³¹.

Podsumowując niniejszą część, należy podkreślić, że wszystkie trzy mikropaństwa wyrażają chęć współpracy ze swoimi sąsiadami oraz UE³². Jak dotąd żadne z nich nie wystąpiło jednak z wnioskiem o członkostwo w UE, choć pozwala im na to *Traktat o Unii Europejskiej*.

- 26 N. Forster, F. Mallin, *The Association of European Microstates with the EU: Integration Test with Model Value*, Stiftung Wissenschaft und Politik, Deutsches Institut für Internationale Politik und Sicherheit, Berlin 2014 (SWP Comment, 27), s. 1–4.
- 27 W. Veenendaal, *Politics and Democracy in Microstates*, Routledge, London 2014.
- 28 *Sprawozdanie Komisji dla Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów. Stosunki UE z Księstwem Andory, Księstwem Monako oraz Republiką San Marino: warianty udziału tych państw w rynku wewnętrznym*, Komisja Europejska, Bruksela, 18 XI 2013, COM(2013) 793 final.
- 29 L. Cybulski, *Unia Europejska i jej otoczenie – zasięg przestrzenny oraz kierunki specjalnej współpracy*, „Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu. Ekonomia i Międzynarodowe Stosunki Gospodarcze” 2006, nr 1127, s. 122–133.
- 30 *Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów. Stosunki UE z Księstwem Andory, Księstwem Monako oraz Republiką San Marino. Warianty pogłębionej integracji z UE*, Komisja Europejska, Bruksela, 11 I 2012, COM(2012) 680 final/2.
- 31 D. Dozsa, *EU Relations with European Micro-States. Happily Ever After?*, „European Law Journal” 2008, vol. 14, issue 1, s. 93–104.
- 32 S. Theys, *Small States Reconsidered*, „Journal of International Affairs” 2022, vol. 74, No. 2, s. 81–96.

Ocena zmian wielkości makroekonomicznych w latach 2000–2021

Mikropaństwa charakteryzuje silna współzależność z sąsiadami. Podstawę gospodarek Andory, Monako i San Marino stanowią usługi finansowe i turystyka. W państwach tych pojawiają się również pewne oznaki dywersyfikacji gospodarczej. W świetle danych statystycznych Banku Światowego przy liczbie mieszkańców wynoszącej w przybliżeniu 140 tys. i łącznym PKB na poziomie ok. 8 mld euro mikropaństwa stanowią 0,03 proc. całkowitej liczby ludności UE i 0,07 proc. jej PKB³³.

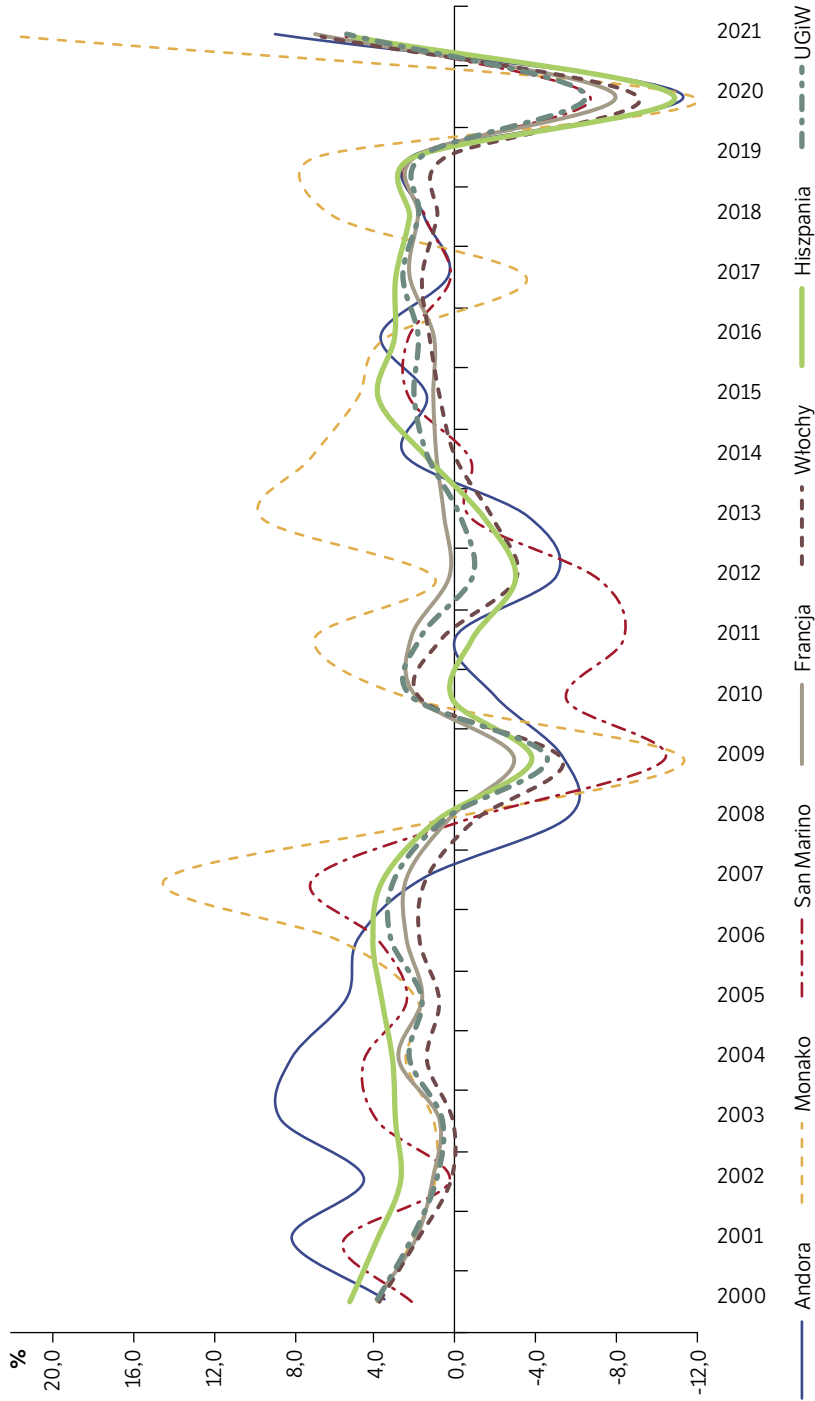
Wskaźniki makroekonomiczne w mikropaństwach od wielu lat utrzymują się na wysokim poziomie. Można zaobserwować wysoki poziom zatrudnienia i PKB *per capita*³⁴ oraz niski poziom inflacji, bezrobocia i deficytu budżetowego.

Z analizy literatury przedmiotu wynika, że wpływ kryzysu finansowego na gospodarkę europejską okazał się bardzo istotny także dla mikropaństw³⁵. Odnotowano tam spowolnienie lub spadek dochodu narodowego, a także wyraźny spadek tempa wzrostu gospodarczego wynikający ze skutków globalnego kryzysu finansowego zapoczątkowanego w 2008 r. oraz pandemii COVID-19. We wszystkich badanych państwach w latach 2000–2021 widoczne są trendy spadku tego wskaźnika. Największe wahania wystąpiły w latach 2007–2010 oraz 2019–2021. Największą dynamikę tempa wzrostu PKB w badanym okresie odnotowano w Monako – od -11,75 proc. w 2020 r. do 21,60 proc. w 2021, natomiast najmniejszą – w państwach UGiW, która wzrosła z -6,40 proc. w 2020 r. do 5,40 proc. w 2021 (por. wykres 1).

33 Należy mieć na uwadze, że analizowane mikropaństwa nie są członkami UE, a wartości zostały przywołane w celu porównawczym.

34 Według danych statystycznych Banku Światowego w latach 2000–2021 średnia wartość PKB *per capita* w Andorze wyniosła 40 tys. dol., w Monako – 150 tys., w San Marino – 56 tys., we Francji – 37 tys., we Włoszech – 32 tys., w Hiszpanii – 27 tys., a w UGiW – 35 tys.

35 Por. m.in.: *Kryzysy światowe i recesje. Teoria, historia, przykłady*, t. 2, red. K. Piech, Instytut Wiedzy i Innowacji, Warszawa 2012; L. Nord, A. Shehata, *Finanskrisen, forvantningarna och fortroendet*, DEMICOM Mittuniversitete, Ostersund 2013; G. Gorton, *Some Reflections on the Recent Financial Crisis*, The National Bureau of Economic Research, Cambridge 2012 (NBER Working Paper, 18397).

Unia celna UE z Andorą zawarta została w 1990 r., a z San Marino – w 1991. Monako natomiast wskutek zawarcia w 1865 r. umowy celnej z Francją automatycznie stało się częścią obszaru celnego Wspólnoty. Porozumienia handlowe, w ramach których państwa członkowskie znoszą cła i inne taryfy w obrotach handlowych, wpływają na powiększenie się rynku³⁶. Ze względu na położenie geograficzne oraz skalę relacji międzynarodowych głównymi partnerami mikropaństw w wymianie handlowej są ich sąsiedzi³⁷, państwa UGiW, a spoza Europy – Stany Zjednoczone i Chiny. W strukturze geograficznej handlu zagranicznego mikropaństw najwyższe wartości odnotowano w parze Andora–Hiszpania: południowy sąsiad jest odbiorcą 87 proc. eksportu księstwa i źródłem 75 proc. jego importu (por. diagram 1). Mikropaństwa importują przede wszystkim maszyny i urządzenia, sprzęt transportowy, paliwa oraz odzież. Eksportują natomiast głównie: dzieła sztuki i instrumenty optyczne (Andora), sprzęt komputerowy i chemikalia (Monako), produkty farmaceutyczne i meble (San Marino).

W celu zbadania stabilności gospodarczej³⁸ Andory, Monako i San Marino w latach 2000–2021 przeprowadzono analizę porównawczą współczynników korelacji³⁹ pomiędzy zmianą PKB a zmianami wybranych

- 36 B. Balassa, *The Theory of Economic Integration*, Allen and Unwin, London 1961.
- 37 Według danych urzędów statystycznych Hiszpanii, Francji i Włoch średnie wartości procentowe handlu zagranicznego z mikropaństwami w latach 2000–2021 wyniosły: Hiszpanii z Andorą – 0,809 proc. eksportu i 0,027 proc. importu, Francji z Andorą – 0,089 proc. eksportu i 0,005 proc. importu, Francji z Monako – 0,041 proc. eksportu i 0,003 proc. importu, Włoch z San Marino – 0,014 proc. eksportu i 0,013 proc. importu.
- 38 Stabilność gospodarcza rozumiana jest jako sytuacja, w której główne wskaźniki makroekonomiczne w państwie nie wykazują dużych wahań. Poziom zależności między wskaźnikami świadczy o zakresie wykorzystania narzędzi polityki gospodarczej w procesie stabilizowania gospodarki. O. Blanchard, *Makroekonomia*, Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2011.
- 39 Korelacja (współzależność cech) określa wzajemne powiązania między wybranymi zmiennymi. Jej wyrazem liczbowym jest współczynnik korelacji, zawierający się w przedziale od -1 do 1. Przyjęto, że wartość współczynnika korelacji na poziomie równym 0,5 lub wyższym świadczy o wysokiej zależności. Wartość na poziomie od 0 do 1 (korelacja dodatnia) informuje, że wzrostowi wartości jednej cechy towarzyszy wzrost średnich wartości drugiej cechy. Korelacja ujemna

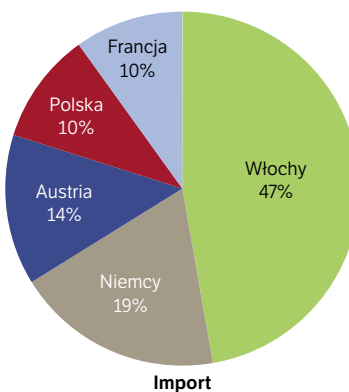
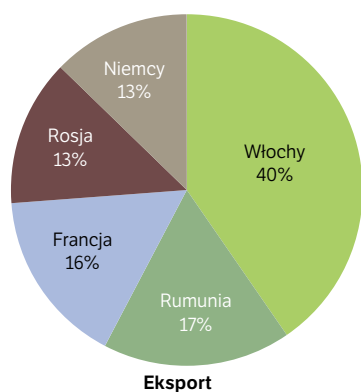
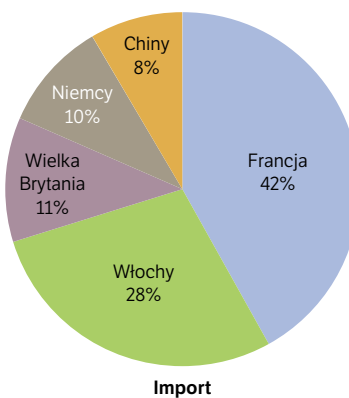
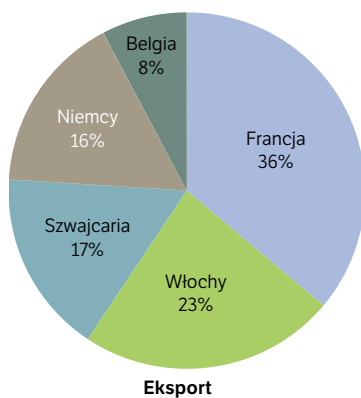
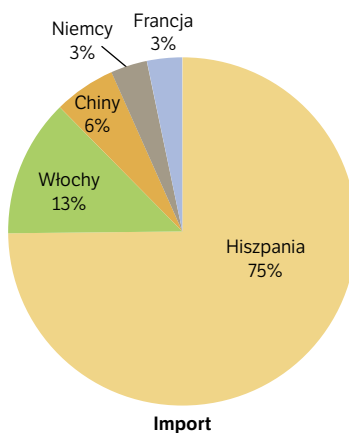
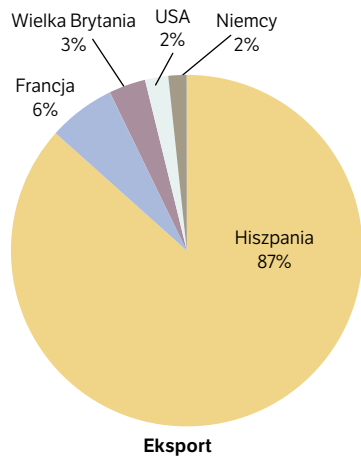

Diagram 1. Struktura geograficzna handlu zagranicznego badanych państw – średnie wartości procentowe eksportu i importu w latach 2000–2021

Źródło: oprac. własne na podstawie danych publikowanych na stronach urzędów statystycznych Andory, Monako i San Marino do 15 XII 2022 r.

wskaźników gospodarczych i zweryfikowano, czy zmiany tych parametrów idą w tym samym, czy przeciwnym kierunku. W pierwszym badaniu obliczono współczynniki korelacji między PKB (procentowym tempem wzrostu) a stopą inflacji, bezrobocia i zatrudnienia, przeciętnym wynagrodzeniem brutto, wielkościami eksportu i importu towarów i usług, stopą inwestycji, wielkościami długu publicznego oraz wydatków i dochodów budżetowych.

Z badania współczynników dla mikropaństw w latach 2000–2021 wynika, że nie ma w ich przypadku zależności między PKB a zmiennymi wybranymi do analizy. Większość analizowanych zmiennych można scharakteryzować jako skorelowane dodatnio lub ujemnie o stosunkowo średnim poziomie współczynnika korelacji z PKB. Spośród badanych współczynników dla wszystkich państw korelacji ujemnej nie odnotowano w przypadku żadnej zmiennej. Przy założeniu, że wartość współczynnika korelacji na poziomie równym lub wyższym niż 0,5 świadczy o wysokiej zależności, nie odnotowano takiego zjawiska w przypadku żadnego z badanych państw. Najwyższy współczynnik dodatni odnotowano w przypadku stopy inflacji w Andorze, wielkości eksportu towarów i usług w Monako oraz stopy inwestycji w San Marino. Ujemny dostrzeżono natomiast w przypadku przeciętnego wynagrodzenia brutto w Andorze, stopy inwestycji w Monako i wielkości wydatków budżetowych w San Marino. Najbliższy zera wskaźnik korelacji odnotowany został w przypadku wielkości eksportu towarów i usług oraz stopy bezrobocia i zatrudnienia w Andorze, stopy bezrobocia w Monako i wielkości długu publicznego w San Marino.

W San Marino w latach 2000–2021 korelację dodatnią wykazano w przypadku 6 zmiennych, a ujemną – w przypadku 4, w Andorze – odpowiednio 5 i 5, a w Monako – 8 i 1, natomiast 1 zjawisko tam nie wystąpiło (tabela 1).

(od -1 do 0) oznacza, że zmiany wielkości ekonomicznych następują w odwrotnych kierunkach. Wartość zerowa współczynnika świadczy natomiast o braku korelacji pomiędzy zmiennymi.

Tabela 1. Współczynniki korelacji pomiędzy PKB a wybranymi zmiennymi w badanych państwach w latach 2000–2021 (88 obserwacji w ujęciu kwartalnym z opóźnieniem jednego kwartału)

Kraj	Stopa inflacji	Wielkość importu towarów i usług	Wielkość eksportu towarów i usług	Stopa inwestycji	Stopa bezrobocia	Przeciętne wynagrodzenie brutto	Stopa zatrudnienia	Wielkość dochodów budżetowych	Wielkość długu publicznego	Wielkość wydatków budżetowych
Andora	0,371	0,334	0,051	0,161	-0,070	-0,517	0,057	-0,300	-0,491	-0,493
Monako	0,142	0,260	0,459	-0,172	0,393	0,179	0,169	0,172	-	0,124
San Marino	0,349	0,152	0,101	0,463	-0,206	0,356	-0,378	-0,178	0,022	-0,395

Źródło: oprac. własne na podstawie danych statystycznych publikowanych na stronach Banku Światowego i Międzynarodowego Funduszu Walutowego do 16 XI 2022 r. oraz otrzymanych od urzędów statystycznych Andory, Monako i San Marino w dniach 20 XII 2022, 10 I 2023 i 15 I 2023 r.

Można zaobserwować pewne podobieństwa w rozwoju społeczno-gospodarczym oraz wahaniach tempa wzrostu PKB Andory, Monako i San Marino oraz państw sąsiadujących i UGiW. W drugim badaniu obliczono współczynniki korelacji następujących zmiennych między nimi: tempa wzrostu PKB, PKB *per capita*, stopy inflacji i bezrobocia oraz salda budżetowego⁴⁰. Współczynniki korelacji tempa wzrostu PKB z państwami sąsiadującymi oraz UGiW były dodatnie i zbliżone: w przypadku Andory wyniósł on 0,742 dla Francji, 0,848 dla Hiszpanii i 0,751 dla UGiW, w przypadku Monako – 0,786 dla Francji i 0,770 dla UGiW, a w przypadku San Marino – 0,671 dla Włoch i 0,695 dla UGiW. Współczynniki korelacji wielkości PKB *per capita* były już jednak bardziej zróżnicowane. W relacji Andory z Francją, Hiszpanią i państwami UGiW osiągnęły wartości w przedziale 0,795–0,834, w relacji Monako z Francją i państwami UGiW wyniosły odpowiednio 0,931 oraz 0,950, a w przypadku San Marino – 0,191 z Włochami i -0,091 z państwami UGiW. Ujemne skorelowanie wykazano dla stopy bezrobocia w relacji Monako z Francją oraz państwami UGiW. Dodatkowo natomiast – dla stóp bezrobocia w Andorze i San Marino z państwami sąsiadującymi oraz UGiW – w przedziale 0,147–0,822. Mierzona wartością współczynnika korelacji zależność między zmianami stopy inflacji w poszczególnych mikro państwach oraz u ich sąsiadów i w UGiW była podobna. W przypadku salda budżetowego we wszystkich mikro państwach odnotowano skorelowanie dodatnie. Przy założeniu, że wartość korelacji na poziomie równym lub wyższym niż 0,5 świadczy o wysokiej dodatniej zależności, dostrzeżono taką w przypadku:

- tempa wzrostu PKB we wszystkich badanych relacjach;
- PKB *per capita* w relacjach Andory z Francją, Hiszpanią i UGiW oraz Monako z Francją i UGiW;
- stopy inflacji w relacjach Andory z Francją, Hiszpanią i UGiW oraz San Marino z Włochami i UGiW;
- stopy bezrobocia w relacji San Marino z Włochami;
- salda budżetowego w relacjach Monako z Francją i UGiW oraz San Marino z Włochami i UGiW (zob. tabelę 2).

40 Przyjęto takie same założenia jak w pierwszym badaniu, którego wyniki zaprezentowane zostały w niniejszej sekcji.

Tabela 2. Współczynniki korelacji pomiędzy wybranymi zmiennymi w badanych państwach w latach 2000–2021 (88 obserwacji w ujęciu kwartalnym bez opóźnień)

Zmienna	Andora			Monako		San Marino	
	Francja	Hiszpania	UGiW	Francja	UGiW	Włochy	UGiW
Tempo wzrostu PKB	0,742	0,848	0,751	0,786	0,770	0,671	0,695
PKB <i>per capita</i>	0,834	0,795	0,796	0,931	0,950	0,191	-0,091
Stopa inflacji	0,876	0,947	0,894	0,464	0,469	0,662	0,666
Stopa bezrobocia	0,147	0,219	0,517	-0,408	-0,420	0,822	0,458
Saldo budżetowe	0,448	0,231	0,463	0,616	0,640	0,833	0,562

Źródło: oprac. własne na podstawie danych statystycznych publikowanych na stronach Banku Światowego i Międzynarodowego Funduszu Walutowego do 20 XI 2022 r. oraz otrzymanych od urzędów statystycznych Andory, Monako i San Marino w dniach 20 XII 2022, 10 I 2023 i 15 I 2023 r.

Podsumowując analizę, należy stwierdzić, że mikropaństwa charakteryzowały się zróżnicowanym poziomem rozwoju gospodarczego w latach 2000–2021, co potwierdziły wybrane wskaźniki makroekonomiczne. Ze względu na niską chłonność rynku wewnętrznego Andora, Monako i San Marino podatne były na sytuację gospodarczą, która panowała w badanym okresie w państwach sąsiadujących oraz UGiW.

Kryteria konwergencji nominalnej – analiza współczynników zmienności w latach 2000–2021

W 2011 r. Unia Europejska podpisała układ monetarny z Andorą, a w 2012 – z Monako i San Marino⁴¹. Umożliwiło to mikropaństwom korzystanie z euro jako prawnego środka płatniczego oraz bicie monet euro. W zamian zobowiązały się dostosować swoje regulacje do obowiązujących w UE: prawa finansowego i bankowego, zapobiegania praniu pieniędzy, zwalczania fałszowania pieniądza i oszustw oraz dzielenia się

41 Por.: *Układ monetarny między Unią Europejską a Księstwem Andory*, Dz.Urz. UE, 17 XII 2011, C 369; *Układ monetarny między Unią Europejską a Księstwem Monako*, Dz.Urz. UE, 13 X 2012, C 310; *Układ monetarny między Unią Europejską a Republiką San Marino*, Dz.Urz. UE, 26 IV 2012, C 121.

informacjami statystycznymi⁴². Od tego czasu mikropaństwa nie realizują własnej polityki monetarnej, ponieważ *de facto* nie mają własnych banków centralnych⁴³. Andora, Monako i San Marino dokonały tym samym jednostronnego przyjęcia jednej z głównych walut światowych, tj. euroizacji⁴⁴. Jednostronna euroizacja możliwa jest tylko w przypadku państw spełniających szczególne warunki, m.in. mających stosunkowo małą i otwartą gospodarkę⁴⁵, ale przyczynia się do utrzymania konkurencyjności i stabilności makroekonomicznej w państwach nieposiadających własnej waluty⁴⁶. Dodatkowo proces przyjęcia wspólnej waluty – mimo ograniczeń w samodzielnym prowadzeniu polityki pieniężnej i budżetowej – umożliwił stosowanie euro bez względu na spełnienie kryteriów konwergencji nominalnej⁴⁷.

W świetle literatury przedmiotu konwergencja jest procesem wyrównywania poziomu zmiennych ekonomicznych między poszczególnymi państwami, regionami lub obszarami. Na szczeblu międzypaństwowym oznacza zbieżność poziomów lub stóp wzrostu – odnosi się do aspektów zmian zachodzących w porównywanych państwach⁴⁸. Z tego względu w celu porównania mikropaństw z perspektywy jednostronnej euroizacji posłużono się pogłębioną analizą porównawczą kryteriów konwergencji

- 42 Nadzór finansowy prowadzą organy krajowe: w Andorze – Instituto Nacional Andorrano de Finanzas, w San Marino – Banca Centrale della Repubblica di San Marino, a w Monako – francuski Autorité de Contrôle Prudentiel.
- 43 Bank centralny San Marino pełni funkcje organu ds. waluty, zarządzania systemem płatności, statystyki pieniężno-finansowej, skarbu państwa oraz kwestii podatkowo-celnych.
- 44 Formalna euroizacja następuje wówczas, gdy państwo uzyskuje zgodę właściwych organów strefy euro na stosowanie wspólnego pieniądza. J. Czaja, *Euroizacja jako skutek spowolnienia integracji monetarnej w Unii Europejskiej*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2016, nr 416, s. 36–43; *Annual Report on Exchange Arrangements and Exchange Restrictions*, International Monetary Fund, Washington 2021.
- 45 *The International Role of the Euro*, European Central Bank, Frankfurt am Main 2020.
- 46 A. Winkler i in., *Official Dollarisation/Euroisation: Motives, Features and Policy Implications of Current Cases*, Frankfurt am Main 2004 (Occasional Paper Series, 11).
- 47 F. Coricelli, *Exchange Rate Policy during Transition to the European Monetary Union: The Option of Euroization*, „Economics of Transition and Institutional Change” 2002, vol. 10, issue 2, s. 405–417.
- 48 P. De Grauwe, *Unia walutowa*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2003.

nominalnej⁴⁹: długoterminowej stopy procentowej, stopy inflacji⁵⁰, salda budżetowego (proc. PKB) oraz zadłużenia publicznego (proc. PKB).

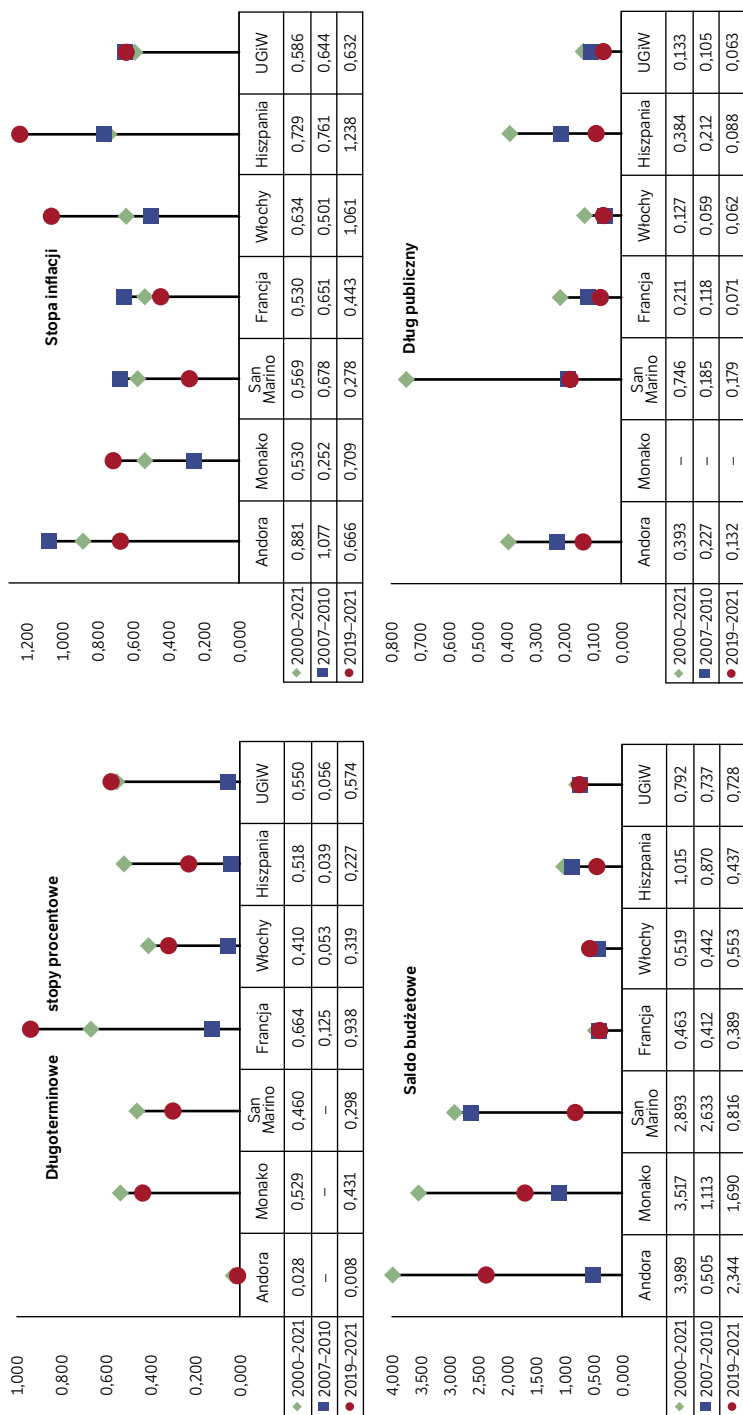
Ze względu na zróżnicowanie współczynników zmienności⁵¹ obliczono je dla trzech przedziałów czasowych, tj. lat 2000–2021 (pełnego okresu objętego badaniami), 2007–2010 (globalnego kryzysu) i 2019–2021 (spowolnienia gospodarczego wywołanego pandemią COVID-19).

W badanym okresie poziomy współczynników zmienności poszczególnych kryteriów konwergencji dotyczących badanych mikropaństw i ich sąsiadów oraz UGiW były zróżnicowane. Z badania wynika, że największe różnice między mikropaństwami a ich sąsiadami wystąpiły w przypadku współczynnika zmienności deficytu budżetowego – taka sama prawidłowość została odnotowana między mikropaństwami i obszarem UGiW. Najmniejszą rozbieżność wskaźników dostrzeżono natomiast w przypadku długoterminowych stóp procentowych. Najmniejszą zmienność między badanymi mikropaństwami a Francją, Włochami, Hiszpanią i państwami UGiW odnotowano zaś w kryterium konwergencji nominalnej monetarnej (stopie inflacji), i to we wszystkich przedziałach czasowych.

Wśród wszystkich badanych państw największą różnicę pomiędzy najniższym a najwyższym poziomem współczynnika zmienności odnotowano w przypadku salda budżetowego – przy porównaniu Francji (2019–2021) i Andory (2000–2021).

Wartości średnie badanych kryteriów konwergencji w latach 2000–2021 w mikropaństwach, Francji, Włoszech, Hiszpanii i UGiW oscylowały w przedziałach: 1,2–3,5 proc. dla długoterminowych stóp procentowych, 0,7–1,6 proc. dla stopy inflacji (CPI), -11–0,3 proc. dla salda budżetowego oraz 28–120 proc. PKB dla zadłużenia publicznego.

- 49 Znalazły się one w art. 140 traktatu z Lizbony i wraz z nim weszły w życie. Mikropaństwa nie są zobowiązane do wypełnienia tych kryteriów, ponieważ nie są członkami Unii Europejskiej ani Unii Gospodarczej i Walutowej.
- 50 W badaniu wykorzystano *Consumer Price Index* (CPI). Brak danych dla innych miar inflacji w badanych mikropaństwach.
- 51 Współczynnik zmienności służy do badania stopnia zróżnicowania wartości zmiennej. Wysoka wartość oznacza duże zróżnicowanie cechy i świadczy o niejednorodności badanej zmiennej, niska zaś – o małej zmienności cechy i jednorodności badanej zmiennej. Przyjęto, że wartość współczynnika zmienności na poziomie do 0,25 świadczy o małej zmienności, na równym lub wyższym 0,5 – o dużej zmienności, natomiast powyżej 1 – o bardzo silnej zmienności.

We wszystkich trzech porównywanych okresach potwierdzono przyjęte założenia o wysokości współczynników zmienności (diagram 2):

- w Andorze najniższą wartość miały one dla długoterminowych stóp procentowych w latach 2019–2021, a najwyższą – dla salda budżetowego w latach 2000–2021;
- w Monako najniższą – dla stopy inflacji w latach 2007–2010, a najwyższą – dla salda budżetowego w latach 2000–2021;
- w San Marino najniższą – dla długu publicznego w latach 2019–2021, a najwyższą – dla salda budżetowego w latach 2000–2021;
- we Francji najniższą – dla długu publicznego w latach 2019–2021, a najwyższą – dla długoterminowych stóp procentowych w latach 2019–2021;
- w Hiszpanii najniższą – dla długoterminowych stóp procentowych w latach 2007–2010, a najwyższą – dla stopy inflacji w latach 2019–2021;
- we Włoszech najniższą – dla długoterminowych stóp procentowych w latach 2007–2010, a najwyższą – dla stopy inflacji w latach 2019–2021;
- w UGiW natomiast najniższą – dla długoterminowych stóp procentowych w latach 2007–2010, a najwyższą – dla salda budżetowego w latach 2000–2021.

Z powyższych danych wynika, że między badanymi mikropaństwami występują pewne podobieństwa i różnice w zakresie zmienności i poziomu kryteriów konwergencji nominalnej. Andorę, Monako i San Marino łączy wysoki stopień zmienności salda budżetowego i mała zmienność długu publicznego. Różni je natomiast zmienność kryteriów konwergencji nominalnej monetarnej. Wynika to przede wszystkim ze specyfiki każdego z mikropaństw, jak również z powiązań i zależności gospodarczych z sąsiadami oraz UGiW.

Podsumowanie

Między Andorą, Monako i San Marino istnieje wiele podobieństw oraz różnic, przede wszystkim w obszarze gospodarczym, jak również polityczno-prawnym. Dodatkowo widoczne jest nasilanie się ich w latach 2000–2021. Relacje Andory, Monako i San Marino z sąsiadami i Unią Europejską naznaczone są próbami zwiększenia zakresu niezależności politycznej i gospodarczej, a każde z mikropaństw wybrało na tej drodze odmienną strategię.

Tabela 3. Podsumowanie podobieństw i różnic między Andorą, Monako i San Marino

Element charakterystyki	Andora	Monako	San Marino
Ustrój polityczny	monarchia konstytucyjna	monarchia konstytucyjna	republika
Głowa państwa	współksiążęta – francuski i episkopalny	książę	kapitanowie-regenci
Konstytucja	z 14 III 1993	z 17 XII 1962	z 8 X 1600
Powierzchnia	468 km ²	2,02 km ²	61 km ²
Populacja w 2021 r.	79 034	36 686	33 745
Kraje sąsiadujące	Hiszpania, Francja	Francja	Włochy
Układ monetarny z Unią Europejską	od 17 XII 2011	od 13 X 2012	od 26 IV 2012
Waluta	euro	euro	euro
Bank centralny	nie	nie	tak
Unia celna	z Unią Europejską	z Francją	z Unią Europejską
PKB <i>per capita</i> w 2021 r. (w USD)	42 137	234 315	45 871
Tempo wzrostu gospodarczego (średnie w wybranych okresach)	1,49% (2020–2021) -2,82% (2007–2010) -0,07% (2019–2021)	3,48% (2020–2021) 1,47% (2007–2010) 5,58% (2019–2021)	0,17% (2020–2021) -2,29% (2007–2010) 0,28% (2019–2021)
Struktura geograficzna handlu zagranicznego z państwami sąsiadującymi (średnia z lat 2000–2021)	Hiszpania: 87% eksport, 75% import Francja: 6% eksport, 13% import	Francja: 36% eksport, 42% import	Włochy: 40% eksport, 47% import
Stopa bezrobocia (średnia z lat 2000–2021)	3,89	2,84	5,68
Długoterminowe stopy procentowe (średnia z lat 2012–2021)	1,26	1,43	1,25
Stopa inflacji – CPI (średnia z lat 2000–2021 w %)	1,79	1,65	1,38
Saldo budżetowe w % PKB (średnia z lat 2000–2021)	0,36	-11,8	-3,09
Dług publiczny w % PKB (średnia z lat 2000–2021)	30,24	–	28,74

Źródło: oprac. własne

Ze względu na swoją specyfikę mikropaństwa reagują na sytuację społeczno-gospodarczą w Europie podobnie. Dokonanie jednostronnej euroizacji przyczyniło się do utrzymania przez nie stabilności gospodarczej w latach 2020–2021 i sprzyjało łagodzeniu skutków spowolnień gospodarczych po roku 2008. Skutki gospodarcze globalnego kryzysu i spowolnienia gospodarczego z lat 2019–2021 w najmniejszym stopniu dotknęły Monako, w średnim – Andorę, a w największym – San Marino. Sytuacja społeczno-gospodarcza tych mikropaństw była stosunkowo stabilna, a zaburzały ją jedynie skutki kryzysów.

Pytaniem otwartym pozostaje stopień przygotowania Andory, Monako i San Marino do utrzymania pełnej niezależności bez obniżenia tempa rozwoju społeczno-gospodarczego. Ważnymi przeszkodami mogą się tu okazać: niezdywersyfikowane gospodarki, kwestia uznawania na arenie międzynarodowej, utrzymywanie stosunków dyplomatycznych oraz relacje z Unią Europejską. Należy mieć na uwadze, że na gruncie badań ekonomicznych tematyka mikropaństw wciąż jest stosunkowo mało obecna w literaturze przedmiotu, co daje spore możliwości pogłębiania już przeprowadzonych badań.

Bibliografia

- Anckar D., *Direct Democracy in Microstates and Small Island States*, „World Development” 2004, vol. 32, issue 2.
- Annual Report on Exchange Arrangements and Exchange Restrictions*, International Monetary Fund, Washington 2021.
- Armstrong H., Read R., *Western European Micro-States and EU Autonomous Regions: The Advantages of Size and Sovereignty*, „World Development” 1995, vol. 23, issue 7.
- Balassa B., *Economic Development in Small Countries*, „Acta Oeconomica” 1986, vol. 37, No. 3/4.
- Balassa B., *The Theory of Economic Integration*, Allen and Unwin, London 1961.
- Bertoa F. C., *San Marino's Increasing Instability*, [w:] *Party Politics in European Microstates*, ed. F. Casal Bertoa, P. Dumont, Routledge, London 2022.
- Białocerkiewicz J., *Prawo międzynarodowe publiczne. Zarys wykładu*, Dom Organizatora, Olsztyn 2007.
- Blanchard O., *Makroekonomia*, Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2011.
- Constitucio del Principat d'Andorra* [14 III 1993], Tribunal Constitucional Principat d'Andorra, Casa de la Vall, 28 IV 1993: <<https://www.cijc.org/es/Nuestras-Constituciones/ANDORRA-Constitucion.pdf>> [dostęp: 31 VII 2023].

- Constitution de la Principauté de Monaco* [17 XII 1962], Commission européenne pour la démocratie par le droit, Strasbourg, 26 IV 2013: <[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-REF\(2013\)021-f](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-REF(2013)021-f)> [dostęp: 31 VII 2023].
- Coricelli F., *Exchange Rate Policy during Transition to the European Monetary Union: The Option of Euroization*, „Economics of Transition and Institutional Change” 2002, vol. 10, issue 2.
- Cybulski L., *Unia Europejska i jej otoczenie – zasięg przestrzenny oraz kierunki specjalnej współpracy*, „Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu. Ekonomia i Międzynarodowe Stosunki Gospodarcze” 2006, nr 1127.
- Czaja J., *Euroizacja jako skutek spowolnienia integracji monetarnej w Unii Europejskiej*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2016, nr 416.
- De Grauwe P., *Unia walutowa*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2003.
- Domingo J., *Cyprus, Malta and Microstates: Andorra, Liechtenstein, Monaco, San Marino*, [w:] *European Regions 1870–2020*, ed. J. Martí-Henneberg, Springer, 2021.
- Dozza D., *EU Relations with European Micro-States. Happily Ever After?*, „European Law Journal” 2008, vol. 14, issue 1.
- Duursma J. C., *Fragmentation and the International Relations of Micro-States: Self-Determination and Statehood*, Cambridge University Press, Cambridge 1996.
- Eccardt T. M., *Secrets of the Seven Smallest States of Europe: Andorra, Liechtenstein, Luxembourg, Malta, Monaco, San Marino and Vatican City*, Hippocrene Books, New York 2005.
- The Economic Development of Small Countries: Problems, Strategies and Policies*, ed. J. Kaminarides, L. Briguglio, H. N. Hoogendonk, University of Malta & Faculty of Economics, University of Amsterdam, Amsterdam 1989.
- Encyclopedia of Public International Law*, vol. 10, North-Holland, Amsterdam–New York–Oxford–Tokyo 1987.
- European Regions 1870–2020*, ed. J. Martí-Henneberg, Springer, 2021.
- Forster N., Mallin F., *The Association of European Microstates with the EU: Integration Test with Model Value*, Stiftung Wissenschaft und Politik, Deutsches Institut für Internationale Politik und Sicherheit, Berlin 2014 (SWP Comment, 27).
- Gorton G., *Some Reflections on the Recent Financial Crisis*, The National Bureau of Economic Research, Cambridge 2012 (NBER Working Paper, 18397).
- Granice wewnętrzne i zewnętrzne Unii Europejskiej. Pomiędzy otwartością a izolacją*, red. J. Jańczak, M. Musiał-Karg, Wydawnictwo Naukowe WNPiD UAM, Poznań 2011.
- Guillot F., *Monaco’s Political System*, [w:] *Party Politics in European Microstates*, ed. F. Casal Bértoa, P. Dumont, Routledge, London 2022.
- Handbook on the Politics of Small States*, ed. G. Baldacchino, A. Wivel, University of Copenhagen, Copenhagen 2020.
- Hein P., *The Study of Microstates*, [w:] *The Economic Development of Small Countries: Problems, Strategies and Policies*, ed. J. Kaminarides, L. Briguglio,

- H. N. Hoogendonk, University of Malta & Faculty of Economics, University of Amsterdam, Amsterdam 1989.
- The International Role of the Euro*, European Central Bank, Frankfurt am Main 2020.
- Klieger P. C., *The Microstates of Europe: Designer Nations in a Post-Modern World*, Lexington Books, Plymouth 2013.
- Kokott J., *Micro-States*, [hasło w:] *Encyclopedia of Public International Law*, vol. 10, North-Holland, Amsterdam–New York–Oxford–Tokyo 1987.
- Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów. Stosunki UE z Księstwem Andory, Księstwem Monako oraz Republiką San Marino. Warianty pogłębionej integracji z UE*, Komisja Europejska, Bruksela, 11 I 2012, COM(2012) 680 final/2.
- Kosicki A., *Problem podmiotowości europejskich „minipaństw” w świetle prawa międzynarodowego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2002, R. 64, z. 1.
- Koźbiał K., *Unia Europejska a europejskie mikropaństwa. Stosunki obecne i perspektywy na przyszłość*, [w:] *Granice wewnętrzne i zewnętrzne Unii Europejskiej. Pomędzy otwartością a izolacją*, red. J. Jańczak, M. Musiał-Karg, Wydawnictwo Naukowe WNPiD UAM, Poznań 2011.
- Kryzysy światowe i recesje. Teoria, historia, przykłady*, t. 2, red. K. Piech, Instytut Wiedzy i Innowacji, Warszawa 2012.
- Łaptos J., *Historia małych krajów Europy. Andora, Liechtenstein, Luksemburg, Malta, Monako, San Marino*, Wydawnictwo Ossolineum, Wrocław 2002.
- Łukaszewski M., *Lazurowe księstwo. Współczesny system polityczny Monako*, Wydawnictwo Naukowe WNPiD UAM, Poznań 2016.
- Łukaszewski M., *Najstarsza republika świata. Współczesny system polityczny San Marino*, Wydawnictwo Naukowe WNPiD UAM, Poznań 2018.
- Łukaszewski M., *Pirenejskie współksięstwo. Współczesny system polityczny Andory*, Wydawnictwo Naukowe WNPiD UAM, Poznań 2016.
- Minoves J. F., *The Evolution of Andorra's Party System*, [w:] *Party Politics in European Microstates*, ed. F. Casal Bértoa, P. Dumont, Routledge, London 2022.
- Nord L., Shehata A., *Finanskrisen, forvantningarna och fortroendet*, DEMICOM Mittuniversitete, Ostersund 2013.
- Osóbka P., *Systemy konstytucyjne Andory, Liechtensteinu, Monako, San Marino*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2008.
- Party Politics in European Microstates*, ed. F. Casal Bértoa, P. Dumont, Routledge, London 2022.
- Przyborowska-Klimczak A., *Ewolucja prawno-międzynarodowej sytuacji europejskich państw miniaturowych*, [w:] *Prawo międzynarodowe – problemy i wyzwania. Księga pamiątkowa profesor Renaty Sonnenfeld-Tomperek*, red. J. Menkes, Wyższa Szkoła Handlu i Prawa im. Ryszarda Łazarskiego, Warszawa 2006.
- Simpson A., *On the Identification and Definition of Microstates*, „Journal of International Affairs” 2022, vol. 74, No. 2.

- Simpson A., *A Theory of Disfunctionality: The European Micro-States as Disfunctional States in the International System*, Vernon Press, Wilmington 2021.
- Sprawozdanie Komisji dla Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów. *Stosunki UE z Księstwem Andory, Księstwem Monako oraz Republiką San Marino: warianty udziału tych państw w rynku wewnętrznym*, Komisja Europejska, Bruksela, 18 XI 2013, COM(2013) 793 final.
- Statuta Decreta ac Ordinamenta Illustris Reipublicae ac Perpetuae Libertatis Terrae Sancti Marini*, Ioannis Simbenij Typis, Arimini [8 x] 1600.
- Stępnicki S., *San Marino w stosunkach międzynarodowych*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2010.
- Theys S., *Small States Reconsidered*, „Journal of International Affairs” 2022, vol. 74, No. 2.
- Układ monetarny między Unią Europejską a Księstwem Andory*, Dz.Urz. UE, 17 XII 2011, C 369.
- Układ monetarny między Unią Europejską a Księstwem Monako*, Dz.Urz. UE, 13 X 2012, C 310.
- Układ monetarny między Unią Europejską a Republiką San Marino*, Dz.Urz. UE, 26 IV 2012, C 121.
- Veenendaal W., *Politics and Democracy in Microstates*, Routledge, London 2014.
- Veenendaal W., *Politics of the Four European Microstates: Andorra, Liechtenstein, Monaco and San Marino*, [w:] *Handbook on the Politics of Small States*, ed. G. Bal-dacchino, A. Wivel, University of Copenhagen, Copenhagen 2020.
- Winkler A., Mazzaferro F., Nerlich C., Thimann Ch., *Official Dollarisation/ Euroisation: Motives, Features and Policy Implications of Current Cases*, Frankfurt am Main 2004 (Occasional Paper Series, 11).

